

Woord vooraf

In deze essayistische reeks met Breytenbach-notities, in deel één dertien aantekeningen bestaande uit bronnenstudie, bondige bespiegelingen en aanzetten voor verdere ontginning, worden data toegevoegd aan het rijk gedocumenteerde Breytenbach-onderzoek. De aantekeningen zijn annotaties bij publicaties zoals de 'Loopbaanskets' met bio- en bibliografische gegevens in *Woordenaar woordnar. 'n Huldiging Breyten Breytenbach* (Suid-Afrikaanse Akademie vir Wetenskap en Kuns/Protea Boekhuis, Pretoria, 2019), samengesteld door Francis Galloway. Verder bestaat de bundel uit een tweede deel met vier mini-essays over het Afrikaans en de rol van Breytenbach bij het GORIN 1992-2022 (Gorée Institute in Senegal). De verzameling sluit af met paraferalia over de relatie tussen Hugo Claus en Zuid-Afrika en een brief van Herman de Coninck aan Antjie Krog. De slotbeschouwing handelt over Krogs deconstructie van patriarchale denkpatronen. De stukjes zijn doorlopend genummerd tot twintig, niet volgens de chronologische lijn van de online publicaties, maar ze volgen de rode draad die de teksten verbindt: over taal, burgerschap en (vooral) Breytenbach.

Over het transnationale en crossculturele domein dat het Nederlandse en het Afrikaanse taalgebied met elkaar verbindt, meer specifiek inzake de contacten van Breytenbach met de Lage Landen, valt heel wat op te tekenen. In *Kwintet* (Woolf, Antwerpen, 2023), met opstellen over Breytenbach en de Lage Landen en in het algemeen over interculturele

contacten tussen de Afrikaanse literatuur en de Lage Landen, worden recente onderzoeksbevindingen gepresenteerd. Met deze korte aantekeningen en annotaties, gebaseerd op archivalisch en heuristisch onderzoek en verzamelde leesnotities, wordt de basis gelegd voor een volgend Breytenbach-studieboek: een monografie door Alwyn Roux en mezelf over ‘Om Afrika te verbeel’ (Afrikaans voor ‘Imagine Africa’) in het werk van Breytenbach. Het onderzoek sluit aan bij en is mede het resultaat van het VisionKeepers-project van de Universiteit van Suid-Afrika (Unisa).

De breviariumreeks, een carnet samengesteld in de marge van het Breytenbach-onderzoek, is tot stand kunnen komen tijdens het sabbatsverlof. Het is passend hier de vakgroep Letterkunde en de faculteit Letteren en Wijsbegeerte van de Universiteit Gent te danken voor de mogelijkheid onderzoek te verrichten in de periode februari-september 2022 aan universiteiten en in bibliotheken en archiefinstellingen in Zuid-Afrika. In de kantlijn van het onderzoeksproject, onder andere in de Universiteitsbibliotheek van Stellenbosch en de afdeling Historical Papers van de Universiteit van die Witwatersrand (Johannesburg), zijn aantekeningen uitgewerkt die eerst online werden gepubliceerd op *Voertaal/Litnet*. Daarnaast verzamelde ik bespiegelingen over ‘multilingual citizenship’, resulterend in bijdragen op de blog *Kwintessens* van het Humanistisch Verbond en in samenspraak met Antjie Krog.

Mijn dank gaat uit naar Breyten Breytenbach voor de toelating een reproductie voor het boekomslag te gebruiken. Het schilderij *ensō 5* (2019) is opgenomen in de expositie ‘Breyten’ van Galerie Stevenson (Amsterdam, 3 september-30 oktober 2021). Ik dank ook Antjie Krog, in oktober-

WOORD VOORAF

november 2021 gastschrijver aan de Universiteit Gent. Verder ben ik veel dank verschuldigd aan Alwyn Roux (Unisa) en Juliana M. Pistorius (University College London en Universiteit van die Witwatersrand) voor de kritische lectuur van de notities. Ook de redacties van *Voertaal/Litnet* en *Kwintessens* (Humanistisch Verbond), met name Menán van Heerden, Johan Braeckman en Gert de Nutte, ben ik erkentelijk voor de belangstelling. Voor de redactionele begeleiding zorgden Benno Barnard en Lieselot Tuytens. Inhoudelijke en andere onzorgvuldigheden zijn vanzelfsprekend voor rekening van de auteur.

Stellenbosch, Pretoria en Gent, december 2022

1

MARGINALIA

#1

‘Le cadavre exquis boira le vin nouveau’

Een cadavre exquis van Breytenbach in het Nederlands

Op de dag dat ik mij in het Poëziecentrum in Gent de verzamelbundel *Onder literatoren. Vijfentwintig schrijvers-interviews* (Thomas Eyskens en Piet Piryns (red.), De Arbeiderspers, Amsterdam/Antwerpen, 2022) van Herman de Coninck aanschafte, met als sluitstuk het vraaggesprek van De Coninck met Breyten Breytenbach (in *Humo* gepubliceerd op 28 juli 1983; zie fragment #8, pp. 63-65), deed ik een mooie ontdekking in de bibliotheek met Afrikaanse poëzie-uitgaven, bekend als de Ernst van Heerden Collectie. Ik kan trouwens de lectuur van de gesprekkenbundel aanbevelen, zoals de interviews met Louis Paul Boon, Jeroen Brouwers, Remco Campert, Gerrit Komrij, Ivo Michiels en Paul Snoek. Er komen overigens maar twee vrouwelijke auteurs aan bod in het lijstje: Andreas Burnier en Renate Rubinstein. Vijfentwintig jaar geleden overleed De Coninck op drieënvijftigjarige leeftijd in Lissabon op weg naar een schrijversconferentie, meteen de aanleiding om de verzameling met gesprekken op de markt te brengen. Op die ochtend in de leeszaal van het Poëziecentrum, op dag 39 jaar geleden, verscheen het interview met Breytenbach in het

Vlaamse weekblad. Het gesprek handelt overwegend over het gevangenisleven van Breytenbach, zijn bestaan als politiek gevangene van het apartheidsregime, niet zozeer over het literaire werk zelf. Hoewel motieven zoals verval, dood en metamorfose, zo prominent in de “aars poëtica” van Breytenbach, hier en daar terloops aan bod komen. Laat ik het hier vooral over een vondst hebben.

Cadavre Exquis in Zweeds en Nederlands

Van 26 januari tot 17 maart 1991 had in Stockholm Breytenbachs tentoonstelling ‘Zelfportretten en andere voorlopers’ plaats. Ter gelegenheid van die expositie schreef de auteur een tekst met als titel *Cadavre Exquis*. Eerst verscheen een vertaling in het Zweeds (uit het Engels?), in een bundel samen met zestien tekeningen, een essay van Per Wästberg en een nawoord door Elisabet Haglund. Kuturhuset heeft de catalogus uitgegeven. Vijf jaar later is de tekst overgenomen in de essaybundel *The Memory of Birds in Times of Revolution. Essays on Africa* (Human & Rousseau, Kaapstad & Harcourt Brace & Company, New York). De Engelse boekpublicatie werd later door Maarten Polman in het Nederlands vertaald als *Denkend vuur* (Meulenhoff/Van Gennep, Amsterdam, 1996). ‘Cadavre exquis’, zonder de tekeningen, is terug te vinden op pagina’s 66-79. De tentoonstelling is jaren later, in april 2005, georganiseerd in de bekende modernistische Galerie Espace (Amsterdam) van Eva Bendien en Rutger Noordhoek Hegt. Het is naar aanleiding van deze expositie dat Laurens Vancrevel (ps. Laurens van Krevelen) een nieuwe vertaling van Breytenbachs tekst maakte (zie fragment #5, p. 38). Zijn echtgenote Frida de Jong was redacteur van het bundeltje dat is bezorgd door Brumes Blondes (Amsterdam,

2005). In het liber amicorum *Woordenaar, woordnar* (2019) van de Suid-Afrikaanse Akademie, verschenen ter gelegenheid van Breytenbachs tachtigste verjaardag (een reeks die Hertzogprys-laureaten huldt), staat weliswaar de speciale Nederlandse BB-uitgave vermeld en wordt ook melding gemaakt van een Engelse brontekst, maar niet van de publicatie in het Zweeds. Er is naast de zes vermelde titels dus nog een uitgave van Breytenbachs werk in het Zweeds vertaald (zie pp. 351-352).

De fraai uitgegeven bundel met gedichten, prozateksten en tekeningen mocht ik ontdekken in de collectie Ernst van Heerden van het Poëziecentrum. De Zuid-Afrikabibliotheek wordt sinds 1998 in Gent bewaard, eerst dankzij financiering door PUK Kanselierstrust (Noordwes Universiteit, Potchefstroomkampus) en met de steun van de uitgeverijen Protea Boekhuis, NB-Uitgewers en Naledi, later met geldelijke steun van ATKV. *Cadavre Exquis* bevindt zich in een omvangrijke verzameling met breytenbachiana, deel van een imposante poëzieverzameling in het Afrikaans. Naar verluidt is met een deel van het geld van de Nobelprijs voor de Vrede, in 1993 toegekend aan Nelson Mandela en F.W. de Klerk, én door toedoen van de schrijver en academicus Lucas Malan, de overdracht van de poëziebibliotheek van de Zuid-Afrikaanse dichter, criticus en hoogleraar Ernst van Heerden gerealiseerd.

Breytenbachs gelegenhedenuitgave, in de vertaling van Laurens Vancrevel, presenteert zich als een experimenteel cadavre exquis (letterlijk: uitzonderlijk lijk). In het *Algemeen Letterkundig Lexicon* (Digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren) wordt de term cadavre exquis als volgt toegelicht: “Een door het surrealisme in de literatuur ingebracht vorm van écriture automatique waarbij oorspronkelijk vijf

verschillende personen achtereenvolgens vijf zinsdelen van een daarmee te vormen zin inbrengen: een zelfstandig naamwoord, een adjectief, een werkwoord, een lijdend voorwerp en een bijvoeglijk naamwoord dat daarbij hoort. Het verschijnsel werd benoemd naar de aldus verkregen eerste zin zoals hierboven aangegeven. Soms ook wordt de term gebruikt voor collectieve vormen van tekstproductie of voor regels van één dichter die een soortgelijke bouw vertonen.” De verwijzing naar het surrealisme met betrekking tot Breytenbachs literaire en grafische werk is uiteraard niet nieuw – ik verwijs naar het Breytenbach-nummer van *Zacht Lawijd* (18/2, zomer 2019), meer bepaald de bijdrage van Laurens van Krevelen over Breytenbach en het surrealisme in de beeldende kunst – en al evenmin de verwijzing naar het genre van het cadavre exquis van de Nederlandse Vijftigers.

De combinatie van tekeningen en (lyrische) prozateksten maakt van Breytenbachs éénmansonderneming een bijzonder boekje (67 pagina’s). Het is mij niet bekend of in de Breytenbach-studie elders aandacht is besteed aan de Zweeds/Nederlandse uitgave (1991/2005).

#2

‘Waar julle jul ook bevind - mag dit in die goue stof van rym en ritme (dit wil sê siel en liggaam) en nikswees wees’

“Arme Remco se gesig is so rooi soos Chinese brokaat”. In de Remco Campert Catalogus van Antiquariaat Demian tref ik een manuscript aan van de dichter opgedragen aan zijn echtgenote Deborah Wolf (Hongkong, dd. 11 januari 1997). “In Hong Kong/ waar alles me vreemd is / denk ik aan jou / die me zo eigen is” en “Ik mis Bert Schierbeek / met wie je nog eens lachen kon / soms tegen de klippen op / of je wilde of niet / maar het meeste mis ik jou / je duidelijke aanwezigheid / en soms je zachtheid / als je moe bent / je ogen die alles zien / het gedoe met je schoenen / je liefde voor mooiheid / je liefde punt uit”. Het handgeschreven gedicht, volgens de beschrijving met doorhalingen en wijzigingen, roept herinneringen op aan Breyten Breytenbachs gedicht ‘Poskaart vir Bert Schierbeek’, opgenomen in de bundel *Papierblom* (1998) die hij onder de naam Jan Afrika uitgaf. Later is het gedicht overgenomen in *Die singende hand. Versamelde gedigte 1984-2014* (pp. 246-247). De handgeschreven versie berust in de collectie van Demian in Antwerpen (nummer 37, zie catalogus). Breytenbach memoreert het “movable feast